

УДК 94 (477) «1902/1903» : [339.13.027 : 316.334.55] (045)
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.3.353>

Анатолій Морозов*

ПИТАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО КРЕДИТУВАННЯ СЕЛЯНСТВА СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНИЩИНИ У РОБОТІ МІСЦЕВИХ КОМІТЕТІВ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ З ПИТАНЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ (1902–1903 РР.)

Анотація: У статті досліджується діяльність місцевих комітетів Особливої наради з питань сільськогосподарської промисловості щодо вирішення питання сільськогосподарського кредитування селянства Середньої Наддніпрянищини та її вплив на розвиток сільського господарства регіону. Особлива увага приділяється роботі місцевих комітетів Київської, Полтавської та Подільської губерній. Показано, що робота місцевих комітетів навколо проблем кредитного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників загалом була досить активна. Найбільше уваги члени комітетів приділили дрібному, так званому «народному» кредиту.

Ключові слова: селянство, Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості, місцеві комітети, Середня Наддніпрянищина, сільськогосподарський кредит, меліоративний кредит, Селянський поземельний банк

Постановка проблеми. На початку 20 ст. селянське питання стало найгострішою проблемою внутрішньої політики Російської імперії. В обставині антиурядових виступів, які охопили країну на початку 20 ст. урядовим колам стало зрозуміло, що уникнути широкого обговорення селянського питання вже неможливо. Саме з цією метою у 1902 р. було скликано Особливу нараду з потреб сільськогосподарської промисловості, яку очолив міністр фінансів С.Ю. Вітте.

Протягом першого періоду діяльності Особливої наради (1902 р.) була розроблена програма її роботи, 14й пункт якої стосувався організації дрібного народного кредиту. Розвиток промисловості та сільського господарства кінця 19 ст. потребував радикальних змін у кредитній системі, в країні гостро відчувалася потреба у створенні установ дрібного кредиту. Розвитку цієї системи сприяли, з одного боку, підтримка держави, а з іншого – «самодопомога через взаємодопомогу» самого населення країни. У результаті у 1890-х роках виникла вітчизняна форма народного кредиту – кредитне товариство, з 1901 р. з'являються різноманітні спілки установ дрібного кредиту, але питання сільськогосподарського кредитування повністю не було вирішене.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність місцевих комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості активно вивчали дореволюційні

* Морозов Анатолій Георгійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5486-235X>; e-mail: anacid2012@ukr.net

дослідники¹, які основну увагу приділяли земельному та правовому аспекту селянського господарювання. Є низка напрацювань радянських дослідників, які через ідеологічні табу вивчали досліджувану проблему поверхово та фрагментарно². Діяльність місцевих комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості вивчають і сучасні вітчизняні науковці³. Більшість дослідників розглядають діяльність Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості та місцевих комітетів у контексті загальної економічної ситуації в країні, роблячи акцент на проблемах селянського землекористування, їх внеску у розробку основ нової аграрної політики на поч. 20 ст. Разом з тим, вітчизняні науковці ще недостатньо вивчили діяльність місцевих комітетів «Особливої наради» щодо вирішення питання сільськогосподарського кредитування, потребує більшої уваги і регіональний аспект проблеми.

Метою роботи є виявлення ключових аспектів діяльності місцевих комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості щодо вирішення питання сільськогосподарського кредитування селянства Середньої Наддніпрянщини.

Виклад основного матеріалу. У губерніях Наддніпрянської України та низці інших регіонів були створені місцеві комітети Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Їх створення було викликане потребою якнайповнішого вивчення даного питання та з метою почути думку «місцевих людей». Таким чином, на місцеві комітети покладалося завдання збору інформації про потреби та проблеми сільського господарства на рівні того чи іншого регіону.

Створювались губернські та повітові місцеві комітети, які об'єднували представників регіональної еліти: чиновників, великих землевласників, представників земств і дворянського самоврядування, агрономів, редакторів газет, тобто тих, хто відіграв важливу роль у житті тогочасного суспільства. Вони організовували засідання, на яких виступали землевласники, купці, селяни. Матеріали таких засідань публікувались окремими томами по губерніях⁴.

¹ Билимович А.Д. Крестьянский правопорядок по трудам местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Киев: Тип. Императорского университета им. Св. Владимира, 1904. 60 с.; Руттик А.А. Зависимость крестьян от общины и мира. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1903. 217 с.; Шидловский С.И. Общий обзор трудов местных комитетов. СПб., 1905. 239 с.

² Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. Москва: Издательство Московского университета, 1980. 289 с.; Симонова М.С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. Москва: Наука, 1987. 254 с.

³ Герасимчук О.В. Дискусії в Чернігівських місцевих комітетах щодо впливу общинного землеволодіння на становище сільського господарства. *Сумська старовина*. 2009. № XVIII-XXIX. С. 28-42.; Селіхов Д.А. Сільськогосподарський кредит на українських землях Російської імперії у 1861-1917 рр.: історико-правове дослідження. Дніпро, 2019. 296 с.; Священко З.В. Створення та принципи діяльності місцевих комітетів Особливої наради з питань сільськогосподарської промисловості. *Слов'янський вісник: збірник наукових праць*. Серія «Історичні та політичні науки» (Рівне). 2014. Вип. 19. С. 64-67.; Священко З.В., Скрипник О.М. Проблеми покращення економічного становища селян Київської губернії в працях місцевих комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості (1902-1903 рр.). *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2023. № 56. С. 110-120; Священко З.В. Внесок місцевих комітетів Особливої наради з питань сільськогосподарської промисловості у розробку основ нової аграрної політики на поч. ХХ ст. (на матеріалах Уманського повіту). *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 51-56; Священко З. Дискусії у місцевих комітетах Київської губернії щодо впливу громадівського землеволодіння на становище сільського господарства. *Evropsky filozoficky a historicky diskurz*. 2022. Vol. 8, Issue 1. С. 13-20.

⁴ Священко З.В. Створення та принципи діяльності місцевих комітетів Особливої наради... С. 65.

Члени як губерньських, так і повітових комітетів сходилися на думці, що головною проблемою села є бідність. Серед заходів, покликаних вирішити її, було і створення установ дрібного кредиту, які б здійснювали кредитування сільських виробників.

Слід зазначити, що створення доступного державного кредиту було головним напрямом реалізації фінансової політики Російської імперії в кінці 19 ст. У цей період в країні склалася система державних іпотечних установ, представлених Селянським поземельним і Державним Дворянським земельним банками. Вони вирішували важливі внутрішньополітичні проблеми, зберігаючи фінансовий потенціал селянства і підтримуючи привілейоване місце дворянства в економічному житті Росії. Загалом, в імперії до початку 20 ст. було відкрито 42 відділення Державного Селянського поземельного банку, із них 9 – в українських губерніях (21,4%). У Наддніпрянській Україні перші сім відділень цього банку було відкрито упродовж 1883 р. в містах Херсоні, Катеринославі, Києві, Кам'янці-Подільському, Полтаві, Чернігові та Житомирі⁵.

Перші відділення Державного Дворянського земельного банку у Наддніпрянській Україні було відкрито 21 грудня 1885 р. у містах Полтаві та Харкові. 22 грудня 1885 р., відділення банку з'явилося в Катеринославі (із правом надавати кредити в Херсонській губернії (до 1899 р.)); 28 грудня 1885 р. – у м. Києві (із поширенням дії на Подільську та Волинську губернії), м. Чернігові та м. Сімферополі (ліквідовано 1 травня 1887 р. та закріплено за Катеринославським відділенням ДДЗБ); 31 січня 1899 р. в Одесі (із делегуванням права надавати позики в Херсонській і Бессарабській губерніях)⁶.

Відділення банків діяли досить активно. Так, протягом 1883–1910 рр. у Селянському поземельному банку було отримано 9 010 позик (4,3% від загальної кількості по Росії), куплено 245 838 десятин землі (1,8% від купленої по імперії) на суму понад 40 млн. руб. (3%)⁷.

Найбільше уваги питанням кредитного забезпечення потреб сільськогосподарських товаровиробників приділили місцеві комітети Київської, Полтавської та Подільської губерній.

Київський комітет відзначав нестачу селянських кредитних установ та активно виступав за розвиток кредитних і ощадно-позичкових товариств і поширення різних видів кооперацій у селянському середовищі. При цьому члени комітету вважали, що має бути створений відповідний орган, який би турбувався про відкриття селянських кредитних установ. На їх думку, таким органом могло б бути виборне земство⁸.

Більшість повітових комітетів Київської губернії схилилися до думки про необхідність створення в усіх повітах повітових кас, але деякі з комітетів (Бердичівський) надавали перевагу такій організації народного кредиту, за якої в кожній общині була б сільська каса або сільський банк для дрібного кредиту, а на кожні три повіти одна повітова каса або інша кредитна установа для надання більш великих і довгострокових позик. Надання переваги деякими комітетами повітовим касам перед сільськими банками

⁵ Орлик М.В. Еволюція системи кредитування в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): дис... докт. філософії: 051 економіка. Кропивницький, 2021. С. 136.

⁶ Государственный Дворянский Банк 1885–1910. СПб: Эксп. Заготовления гос. бум., 1910. С. 50–51.

⁷ Крохмалюк Д. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половини XIX століття – 1917 р.). Вісник НБУ. 2000. № 9. С. 60.

⁸ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV. Киевская губерния. СПб., 1903. С. 17–18.

мотивується кращою організацією останніх, більшою можливістю контролю над ними, меншими витратами на ведення справи, але основний капітал таких кас визначався порівняно невеликими сумами (Радомишльський комітет – 10 тис. рублів)⁹.

Деякі комітети надавали перевагу ощадно-позичковим товариствам перед сільськими банками і повітовими касами, тому що ті мали розроблені статuti, та були забезпечені значними капіталами, розмір яких збільшувався з ростом кредитних операцій. Крім цього вони були установами, що виникали за ініціативою самого місцевого населення, і тому вважалися більш життєздатними.

Багато місцевих комітетів, незалежно від того, якого типу були сільські кредитні установи, хотіли, щоб, з одного боку, при них влаштовувалися склади необхідних для населення господарчих предметів і споживчі лавки, а з іншого, щоб ці установи надавали кредит сільським товариствам для придбання сільськогосподарської техніки, будівництва промислових підприємств по переробці сільськогосподарської сировини, наприклад, купівля молотарок, жаток, будівництво млинів, маслоробень тощо. Склади рекомендувалося влаштовувати «для полегшення населенню можливості на місці, на виплату, придбати без ризику і обману сільськогосподарські знаряддя і машини, добрива та інші предмети селянського побуту» (Сквирський, Уманський, Радомишльський і Липовецький комітети). Зокрема, Сквирський комітет пропонував організувати видачу зі складів таких довгострокових позик під кругову відповідальність членів кредитної установи¹⁰.

Свої пропозиції щодо дрібного кредиту надіслав Таращанському повітовому лідеру дворянства і місцевий поміщик Келлер. «Організація народного дрібного кредиту дуже бажана при волостях, – писав він, – під контролем мирового посередника і сільської влади та поручительством благонадійних осіб із середовища селян»¹¹. А ось точка зору волосного писаря Брусилівської волості Радомисльського повіту Барановського: «Бажано відкриття сільських банків з більш дешевим відсотком і внеском до нього більших обігових капіталів»¹². Подібну точку зору на дрібний кредит поділяв і волосний писар Вишевицької волості того ж повіту Шемеранський¹³, а волосний писар Горностайпільської волості Ф. Пінчук спробував навіть обґрунтувати свою ідею щодо сільських банків.

Головною причиною непродуктивної діяльності існуючих кредитних кооперацій Київський губернський комітет вважав відсутність у них достатніх коштів¹⁴. Члени Київського губернського комітету та повітових комітетів Київської губернії з потреб сільськогосподарської промисловості активно виступали за розвиток дрібного сільського кредиту, метою якого було підвищення матеріального добробуту місцевих селян. Однак, як вважають дослідники, найчастіше вони не могли грамотно розпорядитися отриманими грошовими коштами, що робило актуальною проблему підвищення освітнього рівня місцевих сільських виробників¹⁵.

Ідею вслякого розвитку сільських банків активно підтримував член Канівського

⁹ Ibid. С. 248.

¹⁰ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV... С. 248.

¹¹ Ibid. С. 1041.

¹² Ibid. С. 959.

¹³ Ibid. С. 962.

¹⁴ Ibid. С. 249.

¹⁵ Священко З.В., Скрипник О.М. Проблеми покращення економічного становища селян... С. 114.

повітового комітету Ю.Г. Гамалій. Вихваляючи діяльність сільських банків він запропонував заходи щодо вдосконалення чинного законодавства у таких напрямках: 1) Розширити діяльність сільських банків шляхом ліквідації їх станового характеру; 2) Виправлення змісту статутів сільських банків щодо надмірної короткостроковості позик; 3) Обмеження розміру кредиту; 4) Полегшення процесу переходу сільських банків на ті принципи роботи, які були характерними для кредитних товариств та об'єднання їх діяльності із споживчими товариствами¹⁶.

У той же час звучала і критика сільських банків, наприклад, як зазначає З. Священко, члени Уманського повітового комітету вважали, що у тому вигляді, в якому вони створені в губернії і, зокрема, в Уманському повіті, – вони далеко не виправдовують свого призначення. І справа не в кількості банків, а в організації їх роботи¹⁷. В Уманському повіті, за даними членів комітету, існувало 17 закладів дрібного кредиту для селян, із них два ощадних товариства, два волосних банка і 13 сільських банків. Щодо сільських банків, то більшість із них мали незначний капітал – у декілька сотень рублів, збільшення основного капіталу відбувалося дуже повільно. Їх розвиток гальмувався некомпетентним керівництвом, бюрократією, хабарництвом тощо. Ці банки практично не були контрольовані урядом. Зовсім іншим був стан справ у волосних банках, які мали більший основний капітал, контролювалися владою та громадськістю, на чолі них стояли компетентні керівники¹⁸. Члени комітету вважали за необхідне посилити контроль за діяльністю банків усіх типів, зокрема сільських, з боку Міністерства фінансів, а також висловлювалися на користь волосних банків, які були більш-менш доступні селянам¹⁹.

Член Вінницького повітового комітету Подільської губернії К.Е. Падлевський пропонував затвердити на законодавчому рівні такі три типи установ дрібного кредиту, як: 1) Позастанові установи за типом ощадно-позичкових товариств, але без євреїв («Регіональний банк»); 2) Одностанові установи, які б задовольняли місцеві потреби односельчан («Сільські каси»); 3) Професійні установи – допоміжні каси однорідних служб, а також артілі і товариства споживачів²⁰. Для такої установи дрібного кредиту як «Сільська каса» цей автор навіть склав проект можливого статуту, в якому за прикладом зразкових статутів наявних кредитних товариств було розписано всі аспекти її майбутньої діяльності.

Член Гайсинського комітету місцевий поміщик В.С. Завойко розкритикував діяльність усіх земельних банків, включаючи і Селянський. Головним недоліком діяльності останнього було, на його думку те, що він «відкрито заохочує громаду, трипільля, спільні толоки і заважає хутірському господарству, інакше кажучи, усіма силами затримує селянське господарство на тому невисокому культурному рівні, на якому воно в даний час знаходиться»²¹. В.С. Завойко пропонував створити «один земельний державний банк, в основу діяльності якого слід покласти принцип загального народного добробуту і в якому

¹⁶ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV... С. 509.

¹⁷ Священко З.В. Внесок місцевих комітетів Особливої наради... С. 53.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV... С. 1061.

²⁰ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXI. Подольская губерния. Санкт-Петербург: Тип. В. Киришбаума, 1903. С. 317.

²¹ Ibid. С. 637.

підлягала б кредитуванню вся земля, незалежно від особистості, стану і національності тимчасового власника»²².

Детально питання організації дрібного кредиту були проаналізовані і, відповідно, зафіксовані у висновках Лохвицького комітету Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості (Полтавська губернія), активним членом якого був відомий економіст-теоретик кооперації М.І.Туган-Барановський. Члени Лохвицького комітету пропонували для реалізації свого підходу до суттєвого поліпшення дрібного кредитування створити при Державному банку особливий фонд шляхом щорічного відрахування з коштів державного казначейства суми у десять мільйонів на рік, щоб створити його у розмірі сто мільйонів. За посередництва земства цей фонд міг би бути використаний для потреб дрібного кредитування безпосередніх товаровиробників²³.

Серед інших видів сільськогосподарського кредиту, проблеми яких обговорювались на засіданнях місцевих комітетів Наддніпрянської України у 1902-1903 рр., були питання, пов'язані з діяльністю Селянського поземельного банку. Проте на відміну від дрібного кредиту місцеві комітети про потреби сільськогосподарської промисловості переважно не пропонували конкретних змін тих чи інших положень Статуту Селянського банку і, тим більше, не вимагали принципових змін організаційних принципів його діяльності. Так, Таращанський повітовий комітет Київської губернії обмежився лише побажанням відкрити його відділення й у цьому повіті²⁴.

Ще менше уваги місцеві комітети приділили меліоративному кредиту. Так, Київський губернський комітет висловився за те, щоб на місцях утворити органи, які б завідували меліоративним кредитом, що дасть можливість усунути формальності при отриманні такого кредиту²⁵. У той же час члени Уманського повітового комітету зазначили, що видача позик на покращення ведення сільського господарства була незначною, тому, на їх думку, бажано як розширити кредитування, так і, можливо, полегшити його отримання. Для потреб сільських господарів повіту, вважали члени комітету, потрібні позики для придбання добрив, для лісопосадок у місцях, де багато ярів, для розширення садівництва, на покращення тваринництва та, що досить важливо, на облаштування хутірського господарства. Разом із тим, необхідним є також зменшення залізничного тарифу на перевезення добрив та інших матеріалів, необхідних для покращення ведення сільського господарства²⁶.

Низка місцевих комітетів Полтавської губернії вважали постановку меліоративного кредиту задовільною (Миргородський, Золотонівський і Зіньківський), тоді як Лохвицький і Роменський навпаки, пропонували конкретні доповнення до чинного меліоративного законодавства. Серед побажань Лохвицького комітету: а) збільшити кошторис меліоративного кредиту; б) передати завідування таким кредитом до рук земства, яке б звітувало про свою роботу перед урядом; в) надати право користування таким кредитом

²² Ibid. С. 638.

²³ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXII. Полтавская губерния. Санкт-Петербург: Тип. Исыдора Гольдберга, 1903. С. 600.

²⁴ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV... С. 1035.

²⁵ Ibid. С. 854.

²⁶ Священко З.В. Внесок місцевих комітетів Особливої наради... С. 53.

усім сільським домогосподарям, як селянам, що користуються надільними землями, так і козакам, у розпорядженні яких перебуває спадкове володіння сільськогосподарськими угіддями²⁷.

Висновки. Таким чином, робота місцевих комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості навколо проблем кредитного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників загалом була досить активна. Найбільше уваги члени комітетів приділили дрібному, так званому «народному» кредиту, що пояснюється передусім тим, що саме найбідніші верстви українського села були, по суті, позбавлені доступу до іпотечного чи інших видів кредиту, де потрібна була застава головним чином нерухомого майна, якого з відомих причин бідніші сільські товаровиробники практично не мали. Що ж до ощадно-позичкових товариств в сільських банків, то ці установи дрібного кредиту теж не могли забезпечити потреби селян у кредитах через відсутність у членів таких установ достатньої, для надання кредитних послуг, кількості вільних коштів. Результатом їх роботи стала розробка конкретних, у низці випадків, досить слушних пропозицій щодо вдосконалення сільськогосподарського кредитування селянства. Окремі з цих пропозицій були враховані Особливою нарадою і частково реалізовані вже у 1903–1904 рр., а також у роки Столипінської аграрної реформи.

Anatolii Morozov

The Issue of Agricultural Creditation to the Peasantry of the Middle Dnieper Region in the Work of Local Committees of the Special Meeting on Agricultural Industry (1902–1903)

Abstract: The article examines the activities of local committees of the Special Meeting on Agricultural Industry to address the issue of agricultural lending to the peasantry of the Middle Dnieper region and its impact on the development of agriculture in the region. Special attention is paid to the work of local committees of the Kyiv, Poltava, and Podolsk provinces. It was found that local committees noted the lack of peasant credit institutions and actively advocated for the development of credit and savings and loan associations and the spread of various types of cooperatives in the peasant environment.

An analysis of the proposals of local committees of the Special Meeting on Agricultural Industry regarding the creation and operation of county cash offices, savings and loan associations, and rural banks was conducted. Attention was paid to the proposals of individual local committees, which concerned the organizational and legal principles of the functioning of credit institutions, mechanisms for providing loans, their structure, volumes and role in stimulating agricultural production. Attention is drawn to the fact that among other types of agricultural credit, the problems of which were discussed at meetings of local committees of Dnieper Ukraine in 1902–1903, there were issues related to the activities of the Peasant Land Bank. It was concluded that the work of local committees on the problems of credit provision

²⁷ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXII. Полтавская губерния. Санкт-Петербург: Тип. Исыдора Гольдберга, 1903. С. 154.

for agricultural producers was generally quite active. The committee members paid the most attention to small, so-called 'people's' credit, the purpose of which was to increase the material well-being of local peasants, which was explained primarily by the fact that it was the poorest segments of the Ukrainian countryside that were essentially deprived of access to mortgage or other types of credit, which required collateral, mainly real estate, which for obvious reasons, the poorer rural producers practically did not have. As for savings and loan associations and rural banks, these small credit institutions also could not meet the needs of farmers for loans due to the lack of sufficient free funds among the members of such institutions to provide credit services. The result of their work was the development of specific, in some cases quite reasonable, proposals for improving agricultural lending to the peasantry. Some of these proposals were taken into account by the Special Meeting and partially implemented in 1903-1904, as well as during the Stolypin agrarian reform.

Keywords: peasantry, Special meeting on the needs of the agricultural industry, local committees, Middle Dnieper region, agricultural credit, reclamation credit, Peasant Land Bank